

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Verlagen

Het nieuwe taboe; psychoanalyse, lichaam en seksualiteit, 15 mei 2004

Nynke Colijn

Lichaamsbeleving en seksualiteit. Ooit waren dit de pijlers binnen de psychoanalytische theorie. Tegenwoordig lijken ze in de nadruk op de hechtingstheorie te verdwijnen naar de achtergrond. Toch zijn ze nog steeds belangrijk en vandaar deze eenentwintigste PSU-studiedag in de Janskerk in Utrecht. Een kerk overigens met een niet zo prettige akoestiek en in contrast met de intimiteit van het onderwerp. Jaap Ubbels gaf in zijn lezing een theoretisch-historisch overzicht waarin hij liet zien hoe het relationele, de wederkerigheid in de ouder-kindrelatie, toenemend van belang is geworden in de visie op ontwikkeling van seksualiteit. Bij Freud en binnen de Anglo-Amerikaanse theorie stond het endopsychische meer centraal, binnen de Franse analyse bestond altijd al meer aandacht voor het objectrelationele, waardoor een aansluiting met huidige theorievorming (hechtingstheorie) makkelijker te maken valt. De ouder, doorgaans de moeder, brengt in het contact met de baby haar seksualiteit en opwinding over en laat daarin haar genot zien. Vanuit deze intensieve relatie ontwikkelt zich de seksualiteitsbeleving. Ubbels benadrukte het intersubjectieve: betekenissen ontstaan in een wederzijdse relatie. Vanwege dit intersubjectieve zal voor iedereen de betekenisverlening van seksualiteit verschillend zijn. Dit is een belangrijk thema in de ontwikkeling, en dus ook in een behandeling. Ook Marijke Lenstra kwam terug op de freudi-aanse theorie, en beschreef het ontstaan van seksuele problematiek met casuïstiek ter illustratie. Bij haar voorbeelden uit de analytische praktijk ontstond enige onrust in de zaal. Zo duidde zij de seksuele problematiek aan de hand van de problemen die een cliënte zou ondervinden met de openlegging van allerlei buizen bij het verbouwen van haar huis. De

manier waarop de concrete externe realiteit werd behandeld als een symbolische wekte ook bij mij enige bevreemding, omdat het niet duidelijk werd op welk affect dergelijke duidingen werden gebaseerd. Na dit meer klassieke deel gaf Lenstra aan hoe vanuit de recente feministische hoek het niet alleen voor de ontwikkeling van het meisje maar ook van de jongen van belang is dat beiden zich identificeren met vader en moeder, dus zowel met mannelijke als met vrouwelijke lichaamsrepresentaties. Anders gezegd: door internalisatie van zowel moeder- als vaderaspecten en de reacties van de ouders op het lichaam, ontwikkelt het kind een eigen seksuele identiteit. Ook zij benadrukte hierbij de subjectieve beleving en sprak daarnaast haar zorg uit dat het biologische waarop hechtingsonderzoekers zich graag willen baseren, de subjectieve beleving verloren kan doen gaan.

Jan Vandeputte nam als rode draad voor zijn verhaal de rol van de stem, het akoestische. Hij lichtte twee overgangsmomenten in de ontwikkeling toe: van voortalig naar talig en het overgangsmoment van latentie naar prepuberteit. Hij illustreerde zijn verhaal met veel levendige en herkenbare voorbeelden, zoals het heen en weer wippen van het kind op de schoot van de ouder (paardje rijden) en hoe dergelijke liedjes gepaard gaan met opwinding. Dit helpt het zich ontwikkelende kind om met de taal seksualiteit te gaan begrijpen (vergelijk mentaliseren). Ook hij noemt moeder die het lichaam van haar baby met een 'akoestische vinger' aanraakt en zo overbrengt hoeveel 'feest' het haar brengt. Zwijgt moeder bij het zien van de geslachtsorganen dan zou dit wel eens bepalend kunnen zijn voor de ontwikkeling van de later beleefde seksualiteit. In de overgang van latentie naar prepuberteit belichtte Vandeputte, aan de hand van Grossman, ook weer de taal en hoe latentiekinderen een scala van geheime tekens hebben over nog te ontdekken seksualiteit. Langzaam ontstaan dan de woorden die passen bij de lichamelijke sensaties. Met zelf-

verzonnen grove liedjes over seksualiteit lijken kinderen niet alleen woorden te vinden, maar ook de angst te leren hanteren die deze sensaties kunnen oproepen. Hij eindigde met een casus waarin hij treffend illustreerde hoe in therapie verlangens in taal naar voren kunnen komen en hoe belangrijk dat is. Tegelijkertijd benadrukte hij de realiteit dat 'tussen lippen en stem altijd iets verloren gaat'.

Na deze sprekers kwam de discussie op gang. Een vraag die naar voren kwam was waarom het benoemen van het vrouwelijk geslachtsorgaan zo moeizaam blijft voor volwassen vrouwen maar ook vooral bij kinderen. Uit de zaal kwamen meerdere suggesties over de oorzaak van deze moeilijkheid onder meer dat het meisje voor het eerst geconfronteerd wordt met een lichaamsdeel waarvoor geen eenduidige benoeming is, zoals bij benen, hoofd, voeten ... Dit kan aanleiding geven tot angst maar ook tot spannende geheimzinnigheid. Na de lunch sprak Greet Kuipers over homoseksualiteit vanuit verschillende perspectieven, waaronder het psychologische en epidemiologische. Haar betoog gaf helder weer dat de psychoanalyse moet onderzoeken hoe homoseksualiteit invloed heeft op de ontwikkeling en niet hoe homoseksualiteit zich ontwikkelt. Als voorbeeld van een specifiek aandachtsgebied in therapie noemde zij het begrip 'geïnternaliseerd homoseksisme' waarbij de homoseksuele man of vrouw in wezen zijn eigen geaardheid veroordeelt door de geïnternaliseerde negatieve ideeën van anderen. Kuipers stelt dat in een psychoanalytische behandeling dezelfde aandacht bij homo- en heteroseksuelen moet worden geschonken aan de wijze waarop relaties gestalte krijgen in het leven van cliënt, zonder dat hetero- of homoseksualiteit hierin een kwalitatief onderscheid zou maken. Kuipers' op zich heldere betoog bracht weinig nieuws en miste de humoristisch kritische toon die zij in haar onder pseudoniem geschreven roman Strikt juist wel zette.

Marc Hebbrecht wist met zijn persoonlijke, mooi geïllustreerde en hartstochtelijke verhaal over erotische tegenoverdracht zeer te boeien. Hij gaf weer hoe veel therapeuten zich seksueel aangetrokken voelen tot hun cliënten en hoe sommigen hiervan in de war raken. Deze

tegenoverdracht moet uiteraard niet gezien worden als obstakel maar als zeer goed te gebruiken informatie over de gevoelens van liefde maar ook van agressie van de cliënt. Zowel de liefde als de haat dient door de therapeut erkend en verdragen te worden zonder te ageren of weg te vluchten.

De afsluiting kwam van Solange Leibovici die vanuit de literatuurwetenschap en psychoanalyse een visie gaf op Joseph Kessels' roman *Belle de Jour*. Hierin lijkt de hoofdpersoon het lustvolle te moeten combineren met het abjecte om seksueel te kunnen genieten. Middels begrippen als 'het abjecte' van Kristeva en 'jouissance' van Lacan kwam zij tot de conclusie dat in wezen deze dynamiek in een ieder van ons bestaat: een universeel voorkomend verschijnsel van de aantrekkingskracht van het abjecte, de jouissance (een genot in de pijn), als spanning tussen lust en onlust, genot en pijn. De literaire romanfiguur was en is een bron om dergelijke verschijnselen te onderzoeken. Het was een interessante en intensieve dag, waarop een begin is gemaakt met het verbinden van de libido met de hechtingstheorie. Dit kwam naar voren in de aandacht die er was voor de subjectieve beleving, de betekenis van de taal, de relatie met de ander en mentaliseren. Deze integratieve gedachtegang behoeft zeker nog meer uitwerking.

N. Colijn is psychotherapeut, werkzaam bij het Nederlands Psychoanalytisch Instituut.

IJdelheid

Michael Chayes

Ontloken zomer, goede verzorging en een aangename omgeving bepaalden weer het kader voor een inmiddels traditioneel geworden, jaarlijks symposium op vrijdag 18 juni 2004, van de Stichting Psychoanalyse en Psychiatrie. Sprekers uit de genoemde beroepsgroepen en ook uit andere vakgebieden doen daar een raam open naar hun gedachtegoed, voor een publiek van diverse geïnteresseerden uit wat wij 'de GGZ' noemen: een unieke gelegenheid tot 'kruisbestuiving' over benauwende begrenzingen heen.

Voor dit alles verdienen de trouwe oprichters en gangmakers, de collegae Van Tilburg en Koerselman een compliment.

Ijdelheid: hoe wil men die definiëren? En op welke facetten, ontwikkelingen en vormen daarvan wil men de aandacht richten? Alle mogelijke benaderingen zijn op deze dag aan de orde geweest. Bij alle lezingen, op één uitzondering na, kon het mij niet ontgaan hoe men zich in de inleidende plaatsbepaling en definiëring van het te behandelen onderwerp iedere keer moest ontworstelen aan de voor de Nederlandse samenleving zo kenmerkende invloed van het calvinisme. Hier kom ik straks op terug.

Onder het hoofd *Audiovisuele ijdelheid* gaf prof. dr. J.A. Swinkels, hoogleraar richtlijnontwikkeling in de GGZ, chef de polikliniek AMC De Meren, Amsterdam, als hekkensluiter een coreferaat getiteld *Een Socratisch Betoog*, dat – hoewel goed doortimmerd – helaas meer tot zijn recht komt wanneer (achteraf) gelezen dan wanneer uitgesproken vanaf de kathedre. Swinkels onderstreepte de overmatig bepalende kracht en invloed van het beeld en van het uiterlijk, om vervolgens de nadruk te leggen op het belang voor de mens van het vermogen het virtuele, verleidende – doch valse – te onderscheiden van het echte, solide en gezonde. Deze lezing was inderdaad een droog, *Socratisch betoog*, de oude Grieken waardig, waarin toegewerkt werd naar de slotsom, namelijk dat het daadwerkelijk ethische en het daadwerkelijk bevredigende en vervullende met elkaar overeenkomen.

Met als titel *Het dikke-ik en het zoekende zelf. Over ijdelheid en zelfrespect* gaf prof. dr. H.P. Kunneman, hoogleraar politieke en sociale theorie, rector Universiteit voor Humanistiek, Utrecht, de eerste lezing. De psychoanalytische en de kritisch-humanistische perspectieven werden naast elkaar gezet. Volgens deze spreker is vanuit een *freudiaans* perspectief op het narcisme de hedendaagse cultuur in hoge mate gefeminiseerd. Verder meent hij dat, terwijl psychoanalytische begrippen helpen om de huidige maatschappelijke verschijnselen te beschrijven, zij tekortschieten om deze verschijnselen te verklaren: in zijn idee wordt dit laatste beter gedaan vanuit een *kritisch-humanistisch* perspectief. De vrijgekomen potentiële ruimte voor culturele en persoonlijke zoektochten naar een zinvol leven, ontstaan door emancipatie uit zowel de calvi-

nistische benepenheid als ook het gezag van de Vader, is echter, helaas, grotendeels bezet door een dominant geworden neo-liberale consumptiecultuur, waarin individuele ontplooiing, maatschappelijk succes en toenemende consumptie centraal staan, waar men een horizon aanschouwt van onbepaalde economische en technische vooruitgang, waarin maatschappelijke verhoudingen verharder en toenemende verontrusting gezien wordt over 'waarden en normen'. Kunneman ziet twee complementaire figuren die de actuele betekenis bepalen van ijdelheid en narcisme. Enerzijds het frustrerend narcisme van het dikke ik, dat zich te pletter consumeert en toch te kort komt, en dat voortdurend bezig is met zichzelf zoals gezien door de ogen van de ander, en anderzijds het zoekende zelf, lijdend onder dreigend zelf-verlies en daarom op zoek naar een zaak, een held of een leraar. Zelfverlies en eenzaamheid zijn allebei gekenmerkt door een ontbreken van intersubjectieve relaties. Door de nadruk in de neo-liberale consumptiecultuur op controle, beheersing en economische profijtelijkheid krijgen intersubjectieve relaties, met de mogelijkheden die zij bieden tot intimiteit, liefde, wederzijds respect en vrijwillige trouw, weinig kans. De tot slot door Kunneman voorgestelde remedie, namelijk het verrichten van werk in brede zin, het gericht zijn op ongedwongen gemeenschappelijkheid, en 'samen dingen doen die deugen' trof mij als vaag, utopisch, onuitvoerbaar, en dus helaas illusoir. Prof. dr. W. Van Tilburg gaf het coreferaat op de lezing van Kunneman, met criteria voor een afbakening van het begrip 'pathologisch narcisme', tegenover de normale of gezonde regulering van de zelfwaardering. Deze lezing, minder breedvoerig dan die van zijn voorganger, werd levendig gepresenteerd, mede door het gebruik van veel illustratief beeldmateriaal. Aan de hand van fragmenten uit een verfilming van de *Cyrano de Bergerac* van Rostand, met Gérard Depardieu in de hoofdrol, werden achtervolgens het *gedrag*, het *innerlijk conflict*, en de *moraal* bij het karakterologische maligne narcisme uitgebeeld. Hierna werden de kenmerken van een normaal, gezond narcisme of 'alledaagse ijdelheid' behandeld, en werd een differentiatie aangebracht tussen typen van ijdelheid of narcisme onderling: 'gerechtvaardigd', 'nuttig

of adaptief', 'pseudo-', en pathologisch – dit laatste in drie subtypen onderverdeeld. De ongunstige relationele gevolgen van het pathologische narcisme werden uiteengezet, en ten slotte werden de factoren bekeken die voor het ontstaan daarvan verantwoordelijk worden gehouden.

Onbetwist hoogtepunt van het gebodene op deze dag was de presentatie van Prof. dr. J. van Hooff, emeritus hoogleraar gedragsbiologie, Universiteit Utrecht, getiteld *Pronken en bluffen, ijdele ego's in het dierenrijk*. Met een rijkelijk door beeldmateriaal geïllustreerd betoog werden de natuurlijke (neodarwinistische) en seksuele selectietypen naast elkaar gelegd. Verfrissend en bevrijdend was het te zien, hoe dieren in het belang van hun voortplanting hun imponeergedrag en hun voortreffelijkheid etaleren, volslagen ongehinderd door van Calvin afkomstige moralistische en intimiderende beletsels. En, hoe de spreker in zijn presentatie, kennelijk geïnspireerd door het gezonde voorbeeld van de dieren, eveneens Calvin liet liggen, met groot succes voor zijn lezing! Overtuigende voorbeelden werden getoond. Bij de mensachtigen ten slotte, met de hoge ontwikkeling van intelligentie en cognitief vermogen ziet men de eerste tekenen van *eigendunk*, van *zelfbewustzijn*; waar hoge eigendunk gekoppeld is aan assertiviteit, zelfverzekerdheid, durf en ondernemingszin. Echter, met deze *caveat*: vertoon van eigen voortreffelijkheid moet berusten op *reële* voortreffelijkheid, want loze bluf wordt doorgaans ontmaskerd!

Het laatste referaat, van Mr. A.J. Heerma van Voss, hoofdredacteur VPRO Radio, had als thema *Audiovisuele ijdelheid*. In een op het eerste gehoor wat rommelig aandoend, à l'improviste gesproken verhaal deed hij op milde en wat vermoeide toon een verpletterende aanval op zowel actuele als antieke heilige huisjes en modeopvattingen. Een voorbeeld: een droom is niet *evidence-based*, doch wél een feitelijk gebeuren en verschijnsel! De vloer aanvegend met het door Calvin gepredikte Nederlandse maaveld, onderstreepte hij het belang van het bevorderen van de creativiteit (en dit niet louter bij kinderen onder de vijf jaar!) tegenover het fnuikende verbod op 'afstotelijke ijdelheid', waarvoor de pseudo-diagnose van 'narcisme' als wapen uit de morele kast wordt gehaald.

Heerma van Voss vond de gangbare definitie van 'pathologisch narcisme' té subjectief. Een medische diagnose zou naar hij meende een toestand van *leed* moeten aanduiden: leed dat gevoeld wordt door het subject, en dat óók gezien wordt door anderen. *Geen leed = geen ziekte*. De psychiatrie zou geen publiciteit moeten zoeken in 'de media', met als voorbeeld de speculaties in de pers over een diagnose voor de moordenaar van Pim Fortuyn.

Heerma van Voss kwam met zijn opmerkingen het dichtst bij iets dat ik op deze dag wat onderbelicht heb gevonden: de destructieve en pathogene invloed van de calvinistische moraal op de ontwikkeling. Want, er is naar ik meen niets dat pathologisch narcisme en grootheidsvoorstellingen juist sterker *bevordert* dan het ijzere *verbod daartegen*, zoals wordt opgelegd door de calvinistische leer: aansturing op middelmatigheid. Maar het moest misschien juist iemand zijn zoals ik, niet in Nederland opgegroeid, die deze toevoeging zou bedenken.

M.F. Chayes (New York, 1930; sedert 1964 in Nederland) is psychiater, psychoanalyticus en psychotherapeut, zelfstandig gevestigd.

Adolescence in the 21st century: turbulence and containment, 17 juni 2004, Amsterdam

Filip De Volder

Voor het vijftienvijftigjarig jubileum van collega Jaap Ubbels bij het Nederlands Psychoanalytisch Instituut werd op zijn verzoek een minisymposium gehouden. De jubilaris motiveerde zijn keuze van onderwerp en sprekers als passend bij het beleid van het NPI om zich meer naar buiten en op de samenleving te richten. Ook in bredere zin ziet de psychoanalyse zich gesteld voor de taak om zich te integreren en te verdiepen in een snel veranderende en multi-culturele samenleving. De adolescentie, als levensfase waarin de (in wezen interpersoonlijke) identiteit meer definitief vorm krijgt, is daarbij een dankbaar onderwerp. Stephen Briggs (stafmedewerker Adolescent Department, Tavistock Clinic, Londen) nam ons in een hoog en vaak moeilijk te volgen

tempo mee langs de hedendaagse kansen en risico's voor adolescenten, hun opvoeders en hun therapeuten. De adolescent van nu heeft het zwaarder dan voorheen, omdat hij niet alleen worstelt met interne onrust maar ook een verhouding moet vinden met een turbulente en snel veranderende wereld, die steeds meer diversiteit en meervoudigheid biedt. Klassieke psychoanalytische bijdragen over de adolescentie – onder anderen van Bloss, Erikson en Winnicott – waren gebaseerd op ideeën van rebellie en intergeneratieel conflict. Separatie en individuatie vereisten tolerantie en ruimte om de adolescent een eigen en stabiele identiteit te laten ontwikkelen. Hoewel nog steeds waardevol, kent deze benadering zijn beperkingen in de huidige context, en is er dus behoefte aan verbreding. De spreker schetst drie eerder door hem beschreven verschillende routes tijdens de adolescentie: het zich toe-eigenen van de kracht van de infantiele fantasieën, de esthetische route en het engagement met seksuele verhoudingen (Briggs 2002). Adolescenten worden er zich van bewust dat hun lichaam in staat wordt om infantiele fantasieën uit te voeren. De esthetische route beschrijft hoe ze kunnen omgaan met lichamelijke veranderingen die als catastrofaal kunnen worden ervaren, via het privilegiëren van schoonheid en het ontkennen of onderdrukken van geweld. Ten aanzien van seksualiteit zorgen context (het post-AIDS-tijdperk) en cultuur (de verminderde dominantie van het heteroseksuele ideaal) voor meer mogelijkheden: een pleidooi dus om verder te kijken dan het individualistische paradigma van de Amerikaanse en West-Europese samenlevingen. En zelfs daar is de vaste grond in beweging door een toenemende diversiteit aan gezinsstructuren. Via de stelling dat stoornissen tijdens de adolescentie niet voorbijaand zijn maar een teken zijn van vóórturende psychische problematiek, wordt de capaciteit tot het aangaan van onderhandelingen genoemd als belangrijkste beschermende factor. Aan de hand van de casus en gezinsbehandeling van een puber met boulimie wordt geïllustreerd hoe het ontbreken van mentale ruimte voor onderhandeling de ouders onvoldoende in staat stelt om na te denken over helpende verbindingen die hun

puber kunnen containen. De mogelijkheden tot onderhandeling verschaffen kansen op zich ontwikkelende subjectiviteit voor de adolescent. Ontwikkeling vindt plaats in het oscilleren tussen verschillende aspecten van subjectiviteit: tussen repetitief vasthouden van het bekende en het maniforment op zoek gaan naar nieuwe opwinding. Onderhandeling bevordert de capaciteit om te experimenteren in het wisselen tussen de verschillende aspecten van die subjectiviteit. Voor therapeuten is de tegenoverdracht daarbij hét instrument in de behandeling van adolescenten, om in navolging van Bion projecties te ontvangen als communicaties en ze vervolgens terug te geven in meer handelbare en minder toxische vormen. Waar dit niet lukt slagen adolescenten er soms in om ouders en complete professionele netwerken te ontregelen, bijvoorbeeld bij suicidaliteit. Naarmate dit wel lukt, is het interne proces van heronderhandelen een vorm van rouw over de paranoïd-schizoïde positie. Ten slotte liet de spreker aan de hand van de gevalsbeschrijving van een adolescente van Pakistaanse afkomst zien hoe spreken en niet-spreken hun betekenis krijgen als enactment van de aanvankelijk onoverbrugbare verschillen tussen de cultuur van de ouders en haar huidige context. Het ontwikkelen van haar capaciteit tot onderhandelen en het wisselen tussen verschillende subjectposities gaf de aanzet tot een stevigere identiteit, waarin er verbinding kwam tussen beide culturen doordat ze in staat werd de positie van de derde in te nemen en verschillen te verdragen. Django Serman (psychiater bij Mentrum, Amsterdam en Haarlem) week enigszins af van het aangekondigde programma door zich niet te beperken tot jongeren met een Noord-Afrikaanse achtergrond (Serman 1996). Wel greep hij terug op zijn wortels in de Franse transculturele psychiatrie, de groepsdynamica en de ethno-psychoanalyse. Met het concept 'envelopment'¹ op de achtergrond, liet de spreker – enigszins fragmentarisch – zien hoe het geloofstelsel van groep en cultuur een krachtige en bepalende factor kan zijn voor containment van het individu. Op kindersterfte blijken niet enkel de biologie maar ook de 'croyances'² een invloed te hebben. Het belang van de naam van de vader wordt letterlijk en figuurlijk doorkruist door de voorheen belabberde Franse

administratie in de Maghreb. Naamgeving, met daarin verpakt een missie, en eventueel bijgevoerd verdienen extra aandacht in het werken met adolescenten van buitenlandse afkomst, zo ook de wijze waarop in bijvoorbeeld de Arabische cultuur veel strikter wordt omgegaan met de grens tussen het gezin en de buitenwereld. Migratie op zich destabiliseert het culturele ‘enveloppen’, al was het maar door het wegvallen van initiatierites en het gegeven dat in westerse samenlevingen het belang van grootouders minder belangrijk is. Ook coalities die voorheen voor stabilisatie zorgden, raken uit balans, bijvoorbeeld door een vader die langdurig in het buitenland verblijft.

Dit zorgt voor extra opgaven voor familie en hulpverlening. Een andere opdracht in vergelijking met vroeger is het omgaan met jongeren die seksueel actief zijn en nog thuis wonen. En het gegeven van moeders die als adolescent, méér dan in de Nederlandse samenleving, een beroep kunnen doen op hun grootmoeder ondanks de schaamte. Migratie behoeft dus soms extra containment. Dit vanwege het verlies van het grotere familieverband, het wegvalen van de sociale controle in de publieke ruimte en het feit dat het gezin aan de buitenwereld wordt blootgesteld – bijvoorbeeld bij wegloupedrag – zodat schaamte en een gevoel van vernedering vrij spel krijgen.

Een BBC-video over een Japanse adolescent en zijn ouders illustreert het verschijnsel Hikikomori. Door de extreme druk op presteren gaan sommige Japanse jongeren zich extreem afsluiten, wat door de ouders wordt gedoogd. Stelling van de spreker is dat dit fenomeen zich niet laat verklaren op basis van de individuele psychologie. We zien een tweeëntwintigjarige die zich al twee jaar heeft verschanst op zijn slaapkamer. Hij werd daarvoor onder druk gezet door de ouders om een beste leerling te

worden. De adolescent ontloopt zijn ouders, leeft 's nachts en onderhoudt contact met de (virtuele) wereld via het internet. Zo bestelt hij zijn verlangens, en de ouders betalen. Verklaringen gaan terug op kenmerken van de Japanse samenleving: sterke studiedruk, stiekem pestgedrag, het niet leren van communicatieve vaardigheden, geheimhouding binnen het gezin, gevoed worden als een baby en regeren als een koning.

Twee heel verschillende sprekers, in de sobere entourage van een gevestigde oude waarde als de Willem de Zwijgerkerk. Ook een uitnodiging om de adolescentie te herdenken, met daarbij de mogelijkheid te wisselen tussen de rijkdom van twee subjectieve posities: gecondenseerd en naar binnen gekeerd, of multicultureel en extravert.

Literatuur

Briggs, S. (2002). *Working with Adolescents: A Contemporary Psychodynamic Approach*. Hampshire & New York: Palgrave.

Sterman, D. (1906). *Een olijboom op de ijsberg: een transcultureel-psychiatrische visie op en behandeling van de problemen van jonge Noord-Afrikanen en hun families*. Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders.

Noten

1. Enveloppen: omhulling en omringing; de sociale inbedding en het veiligheidsgevoel die door de eigen familie worden geboden.
2. Croyances: geloofsovertuigingen en collectieve meningen.

F. De Volder, psycholoog/psychotherapeut en psychoanalyticus i.o., is als stafmedewerker en coördinator verbonden aan de kinder- en jeugdafdeling van het Nederlands Psychoanalytisch Instituut te Utrecht.